

Τυπός Θεσσαίας, Ελεύθερο Πνεύμα
Αθήνα 1993

III

Η ΗΘΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ Νέα Ἑλλάδα δὲν πρόσφερε ὡς σήμερα τίποτα στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης. Κανένας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς μας δὲν ἐξάσκησε ποτὲ ἐπίδραση ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα. Κανένα ἔργο μας δὲ συγκίνησε ἀληθινὰ τοὺς ξένους. Ὡστόσο δουλέψαμε ἐκατὸ χρόνια καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι δουλέψαμε ὅσο μπορούσαμε καλύτερα. Τώρα ποὺ ἐκλείσει αὐτὸς ὁ πρῶτος αἰώνας ἀνεξάρτητης ζωῆς, καὶ ποὺ ἀρχίζει μιὰ νέα ἐποχὴ γιὰ τὴν Εὐρώπη καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἐπιβάλλεται νὰ ἀναθεωρήσουμε τὶς ἀξίες μας, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ. Δὲ χρησιμεύει σὲ τίποτα ἡ τυφλὴ ἄρνηση τοῦ παρελθόντος. Τουναντίο, ἐπιβάλλεται ἡ ψύχραιμη καὶ ὀξυδερκὴς μελέτη τοῦ παρελθόντος, γιὰ νὰ ἀποχτήσουμε συνείδηση τῶν ἀδυναμιῶν μας καὶ τῶν ἐλλείψεων μας, καὶ γιὰ νὰ καταλάβουμε σὲ ποιά σημεία εἶναι ἀνάγκη νὰ στρέψουμε τὴν προσοχὴ μας.

Εἶναι βέβαια πολὺ στενὸς σχολαστικισμὸς νὰ κατηγορεῖ κανεὶς τὰ νεοελληνικὰ γράμματα ἐπειδὴ δέχονται ἐπιδράσεις ἀπὸ παντοῦ. Ὅλες οἱ λογοτεχνίες ἀλληλοεπιδρούνται, καὶ σήμερα περισσότερο ἀπὸ πάντα. Τὰ ρεύματα τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ρωσίας, τῆς Σκανδιναβίας, πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα κ' ἔφευγε νὰ περάσουν. Τὸ ἐλάχιστον τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων δὲν εἶναι ὅτι δέχτηκαν πολλὰς ἐπιδράσεις, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἀνταπόδωσαν τίποτα. Μία λογοτεχνία ἀποχτὰ διεθνή σημασία ὅταν ἀρχίσει καὶ νὰ ἐπιδρᾷ, χωρὶς βέβαια νὰ παύει ποτὲ νὰ ἐπιδρᾷται.

Ἡ λογοτεχνία μας ὡς σήμερα φάνηκε ἀποκλειστικὰ παθητικὴ. Δὲν εἶναι δίκαιο νὰ υποτιμήσουμε γιὰ τοῦτο τὴ λυρικὴ ποιησὴ μας ποὺ ὑπῆρξε ὡς σήμερα ἡ σημαντικώτερη ἐκδήλωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς μας. Οἱ λυρικοὶ ποιητὲς ἑνὸς μικροῦ λαοῦ εἶναι καταδικασμένοι ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων νὰ μὴ βροῦν ἀπὸ τὴν

έξω από τον τόπο τους, για τον απλό λόγο ότι το κυριώτερο έκφραστικό μέσο τους είναι η μουσική της γλώσσας τους, κ' η μουσική αυτή δεν μπορεί να μεταφραστεί. Οι ποιητές μας περνούν τα σύνορα μονάχα για να έπισκεφθούν στα πανεπιστημιακά φροντιστήρια ειδικούς νεοελληνιστές, φιλολόγους και γλωσσολόγους. Κανένα κορίτσι ενός ξένου έθνους δε βρήκε ποτέ την ανησυχία του, τα δνερρά του, τους καθημούς του, στις σελίδες του Σολωμού, του Μπαβίλη, του Παλαμά, του Γροπάρη. Είναι κρίμα και γι' αυτούς και για μάς, γιατί αν γκωφίζαν οι ξένοι το λυρισμό μας θα μάς έχτιμοσαν περισσότερο από ό,τι μάς έχτιζουμε. Άς μην αδικούμε αυτούς τους ώραιους ποιητές που κράτησαν πολύ ύψηλά την τέχνη και την άτομικότητά τους και που τίμησαν την Ελλάδα, αν όχι στα μάτια των ξένων, τουλάχιστο στα μάτια των Έλλήνων. Όταν, δυστυχώς πολύ σπανία, έχουμε την ευκαιρία να θαυμάσουμε κάτι στον τόπο μας, ας μην παζαρεύουμε το θαυμασμό μας. Το πιο άτροφο μέλος του οργανισμού μας είναι ή πεζογραφία. Εκεί είναι ή επικίνδυνη πληγή κι εκεί πρέπει να τη μελετήσουμε, χωρίς νευρικότητα και θορύβους, με ψυχραιμία και προσοχή, γιατί ίσως χρειαστεί να βάλουμε μαχαίρι.

Μιά ματιά στη νεοελληνική πεζογραφία άρκει για να καταλάβουμε πώς οι σπουδαιότεροι πεζογράφοι μας, αυτοί που σημειώνουν σταθμό στην πνευματική εξέλιξή μας, που δημιουργούν ρεύματα, που χαράζουν κατευθύνσεις, δεν είναι καθαροί λογοτέχνες αλλά κριτικοί συγγραφείς: Ψυχάρης, Ροϊδής. Όταν τους ονομάζω αυτούς κριτικούς δε θέλω να υποτιμήσω την καλλιτεχνική αξία τους. Θέλω να πω ότι σ' αυτούς ή κριτική διάθεση (ίδίως υπό τη μορφή της αναθεώρησης των έλληνηκών πνευματικών αξιών) είναι δυνατότερη από την καθαρά δημιουργική διάθεση, την οικοδομική. Ένας άλλος πνευματικός οδηγός, ό Ίων Αραγούλης, μπορεί επίσης να θεωρηθεί κριτικός λογοτέχνης, με τη διαφορά ότι αυτός θέλησε να κάνει κριτική του έγώ του και της ψυχής του έθνους του, ενώ ό Ροϊδής κι ό Ψυχάρης έκαναν κριτική ιδεών. Οι διηγηματογράφοι μας άσφαλώς δε στέκονται στο ύψος αυτών των ανθρώπων. Ύστερον καταπληχτικά άπέναντί τους ως άτομα, ως πνεύματα, ως δυναμικότητες. Ό ρόλος τους στην πνευματική ζωή μας μοιάζει πολύ πενυχρός. Τίς περισσότερες φορές είναι ρόλος διασκεδαστών που διηγούνται εύκολες ιστορίες για να περνά ή ώρα.

Οι πνευματικοί οδηγοί που άναφέρω παραπάνω κλείστηκαν θεληματικά μέσ' στα έλληνηκά ζητήματα, άφιέρωσαν με άυθοσία όλες τις δυνάμεις τους στο έργο της έλληνηκής αναμόρφωσης και δεν έπιδίωξαν να δώσουν έργα ευρωπαϊκής σημασίας. Δέ θα τους κατηγορήσουμε βέβαια γι' αυτό. Τουναντίο, θα τους είμαστε εύγλωτοί γιατί χωρίς μερικούς τέτοιους ανθρώπους ποιος ξέρει που θα βρισκόμασταν σήμερα. Θα κρίνουμε τους ανθρώπους που άφιέρωσαν τη ζωή τους σε οικοδομικές προσπάθειες, ιδίως τους διηγηματογράφους, και μαζί μ' αυτούς τις λιγότες άπείτερες μάς στο μυθιστόρημα που δεν προσθέτουν τίποτα στη διηγηματογραφία μας.

Αυτή ή οικοδομική έργασία περιορίστηκε στην ήθογραφία. Σημειώθηκαν βέβαιες άρκετές παραλλαγές του είδους: ήθογραφία του βουνοδού και της θάλασσας, ήθογραφία της έπαρχιατικής κοινωνίας και του άθηναϊκού μικροαστισμού, ήθογραφία των λαϊκών τάξεων των πόλεων με μεγάλη κλίση προς τα ήθη της ταβέρνας και του πορνείου. Μερικοί κριτικοί διακρίνουν σ' αυτές τίς παραλλαγές μιά εξέλιξη αξιόλογη. Οι μαρξιστές μιλούν για μιά προοδευτική κλίση της διηγηματογραφίας μας από τα δεξιά στ' άριστερά: άγροτικό και μικροαστικό διήγημα, άστικό διήγημα, έργατικό διήγημα. Το ζήτημα είναι ότι οι παραλλαγές που σημειώνονται στην πεζογραφία μας δεν εξυψώνουν το επίπεδο της. Αυτό νομίζω δεν το άμφισβητεί κανείς έξόν ίσως από τους ένδιαφερόμενους συγγραφείς. Ή διηγηματογραφία μας και ή μυθιστοριογραφία μας μόνον κατά βάθος ήθογραφία, κι όσο περιορίζουν την εξέλιξή τους μόνον σε μεταβολές της σκηνοθεσίας δεν μπορεί να λεχθεί ότι προοδεύουν άληθινά. (Τό θέατρο, είδος αυτότελής με ιδιαίτερη φύση, ιδιαίτερου έθνους ζωής και ιδιαίτερη άπήχηση, πρέπει να κρίνεται χωριστά άπό το σύνολο της λογοτεχνίας. Πάντως όσα λέγονται έδώ για την ήθογραφία άφορούν φυσικά και τό ήθογραφικό θέατρο). Κατά βάθος οι Έλληνες ήθογράφοι, παρά τίς έξωτερικές αντίθεσεις τους, διατηρούν από πενήντα χρόνια την ίδια προοπτική της ζωής, τους ίδιους όρίζοντες, την ίδια άντίληψη της τέχνης. Συνεχίζουν πάντα την ίδια σχολή που μπορεί να ονομαστεί *φωτογραφική σχολή*. Μπορούν να κριθούν συνολικά.

* *

Ο φωτογραφικός φακός αποδίνει πιστά τα εξωτερικά χαρακτηριστικά μιας ανθρώπινης φυσιογνωμίας, ενός τοπίου, ενός δρόμου. Τα αποδίνει μάλιστα άσυγκριτως πιο πιστά από κάθε ζωγράφο. Σημειώνει με απόλυτη ακρίβεια τις αποστάσεις, τις αναλογίες των γραμμών, τις αντιθέσεις του φωτός και της σκιάς. Αν είναι καλός φακός ανάλκει τις λεπτομέρειες και διατηρεί τις άσυχρες. Μας προσφέρει μια χρήσιμη εικόνα της εξωτερικής μορφής των ανθρώπων, των βουνών και των δέντρων, των σπιτιών και των αυτοκινήτων. Μά ή εικόνα αυτή δε μιλά στην ψυχή μας. (Μια φωτογραφία μπορεί να μας συγκινήσει μονάχα αν συνδέεται ιδιαίτερα με τις ανάμνησες μας ή τις επιθυμίες μας, όχι όμως για τη δική της αξία). Τι λείπει;

Άγαπάτε μια γυναίκα. Εκείνο που σας έλκει προς αυτήν είναι άραγε το εξωτερικό σχήμα της μορφής της; Δεν πρόκειται να υποστηρίξω πως την αγαπάτε για το πνεύμα της, μολονότι είναι δύσκολο, αν είστε τυχόν έξυπνος άνθρωπος, να ερωταυθαίτε μια γυναίκα κουτή (υπάρχουν και κουτές γυναίκες και μάλιστα πολύ περισσότερες από ό,τι νομίζουμε συνήθως). Πάντως είναι δυνατό, και συμβαίνει συχνά, να ερωταυθαίτε από μακριά μια γυναίκα με την όμοια δεν κουβεντιάσατε ποτέ. Βέβαια ή γυναίκα αυτή πρέπει να είναι όμορφη ή αυτό που λένε νόστιμη, ή τουλάχιστο νόστιμη για σας, αν όχι για τους άλλους, νόστιμη σύμφωνα με το ρυθμό της ιδιαίτερης αισθητικής σας. Αυτό φυσικά εξαρτάται από την εξωτερική εμφάνισή της. Σας ενδιαφέρει όμως ο τύπος αυτής της όμορφης ή αυτής τη νόστιμιάς; Σας ενδιαφέρουν οι αναλογίες των γραμμών; Συνδέεται ιδιαίτερα με τα εξωτερικά γνωρίσματά της; Υπάρχουν άνθρωποι που αγαπούν μια γυναίκα δλόκληρα χρόνια κι αν τους ρωτήσετε τί χρώμα έχουν τα μάτια της δεν ξέρουν να σας πούν. Δεν παρατήσαν προσεχτικά τα εξωτερικά γνωρίσματά της ή δεν τα διατήρησαν στη μνήμη τους. Έσείς ο ίδιος συναντήσατε πολλές γυναίκες λειότερες στην εξωτερική εμφάνισή τους από τη γυναίκα που αγαπάτε. Δεν κατώρθωσαν όμως να σας εμπνεύσουν ό,τι σας εμπνεύσει αυτή. Φαίνεται πως εκείνο που αγαπάτε σ' αυτήν δεν είναι τόσο ενο που βλέπετε όσο εκείνο που δεν το διακρίνετε καθαρά, ή που δεν το διακρίνετε καθόλου, που το αισθάνεστε μονάχα, στο βλέμμα της, στο γέλιο της και στη θλίψη της, στους τόνους της φωνής της, στο βάδισμά της, σε κάθε κίνησή της. Είναι ένας ιδιαίτερος κόσμος

που κρύβεται μέσα σ' αυτήν τη γυναίκα, ανεξάντλητος, άπειρος, όσο και το σύμπαν, ένας ιδιαίτερος ρυθμός ζωής, μοναδικός στη Γη, που δεν υπήρξε άλλη φορά, που δε θα υπάρξει ξανά, που δεν μπορεί να αντικατασταθεί με τίποτα, μια ιδιαίτερη αισθαντικότητα, μια ιδιαίτερη άτομικότητα, κάτι που αναδίνεται απ' αυτήν τη γυναίκα, που γαμίζει τον αέρα τριγύρω της, που σας καταχτά χωρίς να ξέρετε γιατί.

Με τον ίδιο τρόπο αγαπούμε ένα τοπίο. Άγαπούμε κάτι άόρατο, που βρίσκεται μέσα στην ατμόσφαιρα, που το αισθανόμαστε μ' όλες τις αισθήσεις μας, που το άναυθύνουμε. Ξεχνούμε άμέσως το σχήμα των βουνών και των άχτων μιά διατηρούμε πάντα αυτήν την ευχάριστη αίσθηση που μας δίνει ή βαθύτερη επικοινωνία με μιά γωνιά της Γης. Λέμε πως ή Άττική είναι όμορφη και προσταθούμε να διατυπώσουμε την όμορφη της σε σχολικές φόρμουλες. Όλος ο κόσμος μιλά για τις «παλιές καμπύλες», για τον «αιθέριο ούρανό», για την «άρμονία των γραμμών», για τη «γλυκύτητα των χρωμάτων». Όταν σκεφθούμε λίγο καταλαβαίνουμε πως αυτές οι συμβατικές επικέςτες δεν αντιπροσωπεύουν τίποτα. Όσοι αγαπούν την Άττική με την καρδιά τους, κι όχι συμβατικά και σχολικά, την αγαπούν σά μια γυναίκα, σά μια ζωντανή ψυχή, σάν ένα ζωντανό κορμί. Άγαπούν σ' αυτήν το βλέμμα της, τον αέρα της, ένα ανεξάντλητο κόσμο από αισθήσεις, νεύρα και πάθη, μιά ψυχή που σπινθηροβολά σάν τη φωτιά κι αλλάζει σε κάθε στιγμή.

Σε μιά πόλη μας έλκει μιά πλατεία. Άγαπούμε ιδιαίτερα το σύνολο που αποτελούν τά σπίτια της, οι φωτισμοί της, τά ταξί της, το πλήθος της, οι θρόμβοί της. Αυτή ή πλατεία σε μιά φωτογραφία δεν ξεχωρίζει πολύ από τις άλλες πλατείες, ίσως να μην ξεχωρίζει καθόλου. Είναι πολύ πιθανό ότι το εξωτερικό σχήμα της δεν παρείχει κανένα ενδιαφέρον. Υπάρχει όμως κι εδώ μιά ατμόσφαιρα που δεν υπάρχει πουθενά άλλο και που μάς συγκινεί γιατί ανταποκρίνεται σε μιά ψυχική ανάγκη μας. Και σ' αυτήν την κοινή πλατεία, όπως σε κάθε γωνιά γης που κεντά την αισθαντικότητα μας, όπως σε κάθε πλάσμα ανθρώπινο (και σε κάθε έργο τέχνης) που μάς μαγνητίζει, σε κάθε τι που μιλά στην ψυχή μας, εκείνο που ποθούμε να πλησιάσουμε, να αισθανθούμε, να διατηρήσουμε, είναι ή περιμμένη ψυχή.

Αυτήν την κρυμμένη ψυχή δε θα την πλησιάσει ποτέ ο βάνασος

φακός. Με τόν ίδιο τρόπο την άγνοει ό στενά ρεαλιστής λογοτέχνης. Κι αυτός, όπως κι ό φακός, άρκεϊται στο να άπεικονίσει τις έξωτερικές μορφές τής ζωής, όσο μπορεί πιο πιστά, όσο μπορεί πιο δουλικά, πέρηφανος για τη δουλοπρέπεια του που την ονομάζει πραγματικότητα και άλλθεια. Ή στάση του έμπρός στη ζωή είναι αποκλειστικά παθητική. Έκει που τελειώνει ό ρόλος του άρχίζει ό ρόλος του ποιητή.

«Αυτή ή φτερωτή λέξη ποιητής», γράφει ό Stefan Zweig, «απερώνει, παρ' όλα όσα κι άν λανε, ένα διαφορετικό τρόπο του είναι, μία υπέρροχη μορφή του ανθρώπινου, κάτι που συνδέεται μυστηριωδώς με το μύθο και τη μαγεία...» Ό ποιητής, ζωγράφος ή γλύκτας, μυθιστοριογράφος ή δραματογράφος (κι ό κριτικός μπορεί να είναι ποιητής, όχι βέβαια όταν περιορίζεται, όπως οι περισσότεροι, στο να περιγράφει και να κρίνει την έξωτερική μορφή ενός έργου τέχνης, άλλα όταν κατορθώνει να άγγίσει μέσ' στο έργο την κρυμμένη ψυχή) ό ποιητής ξεπερνά την επιφάνεια τής ζωής, την όρατή πραγματικότητα, την αποκρυσταλλωμένη λογική, άγωνίζεται να πλησιάσει το βαθύτερο νόημα των όντων και των πραγμάτων. Ένώ ό στενός ρεαλιστής, χωρίς καμμία συγκίνηση, άντιγράφει δουλικά αυτό που βλέπει, ό ποιητής μπαίνει μέσα σ' αυτό που δέ βλέπει, ώδηγημένος από τη συγκίνηση του. Ξεπερνώντας την επιφανειακή απλότητα των μορφών, των ιδεών, των συναισθημάτων, την έξωτερική απλότητα των ρυθμών τής άνθρωπότητας, ξεσκατάζει τη μεγάλη φαντασμαγορία τής ζωής. Παλεύει με το άγνωστο στους χαμένους κόσμους των άρχικών ένστικτων που σέρνουν τη φύση, τα όντα, τις μάζες, και που είμαστε υποχρεωμένοι, όταν εισθανθούμε την ύπαρξή τους, να τα ονομάσουμε μυστηριώδη, όσο κι άν άντιπαθούμε αυτήν τη λέξη των άμαθών που προσβάλλει τη σοφία μας. Μας κάνει να αισθανθούμε το μυστήριο τής ζωής και τη μεγαλοπρέπεια αυτού του μυστηρίου. Κάποτε ρίχνει λίγο φώς τριγύρω του με μερικές άστραπές ιδιοφυΐας. Πολύ λίγο φώς μά άρκετό για να μάς δείξει πώς υπάρχουν πιο πέρα κι άλλοι άγνωστοι κόσμοι που δέν είχαμε υποπτευθεί την παρουσία τους, για να έντειναι την άνησυχία μας, για να αυξήσει την άξια τής ζωής. Γυρεύοντας να φτάσει την ψυχή μέσ' στα όντα, μέσ' στο πλήθος, μέσ' στην ήρεμία τής φύσης, μέσ' στην κίνηση τής κοινότητας, ό ποιητής εγκαταλείπει τα έκφραστικά μέσα τής καθημερινής χρήσης που δέν μπορούν να του έπαρκέσουν και δη-

μιουργεί μία γλώσσα δική του. Ανατρέπει τις άναλογίες, σπάνει τους έξωτερικούς κανόνες, ξαναπλάθει άσθαιρετα την πραγματικότητα για να δείξαγει το βαθύτερο νόημά της, *μεθοπλαστικής και μάγος*.

Ασθαιρετα μά όχι στην τύχη. Γιατί άν ό ποιητής δέν υποτάσσεται στην κοινή λογική, υπακούει όμως σε μία λογική δική του, σε μία άίσθηση τής δημιουργίας που ρυθμίζει την πορεία των όσων, το ένστικτο τής άυτοσυνήρησης ρυθμίζει την πορεία των ζώων, που πηγάζει άπ' αυτόν τόν ίδιο και ίσχει για αυτόν και όχι για τους άλλους. Για τούτο χαμογελοϋμε όταν βλέπουμε άνθρώπους πολυμαθέστατους, με μεγάλη επίμέλεια και εύρύτατες γνώσεις, άλλα χωρίς καμμία βαθύτερη άίσθηση αυτών των πραγμάτων, να διατυπώνουν την ιδιαίτερη λογική ενός ποιητή σε άντικειμενικούς κανόνες που πρέπει να ίσχύουν για όλους. Είναι φυσικό ότι υπάρχουν συχνά ψυχικές συγγένειες ανάμεσα σε ποιητές, ότι μορφώνονται ποιητικές οικογένειες που άντιπροσωπεύουν μία ώρισμένη κατάσταση στην ζωή και στην τέχνη ομοίομορφη, κατά το μάλλον ή ήττον, σε έρκετά πνεύματα — δηλαδή σχολές. Αυτές όμως ό καλλιτεχνικές σχολές έχουν μία άξια μονάχα όσο άνταποκρίνονται στις ψυχικές ανάγκες των δημιουργών που τις άποτελούν. Δέν έχουν άντικειμενική άξια. Όταν παύσουν να άντιπροσωπεύουν μία ώρισμένη άίσθηση δημιουργίας, και μεταβληθούν σε καθηγητικές διδασκαλίες άντικειμενικών κανόνων, οι σχολές είναι όργανα σχολαστικισμού.

Τό έργο τέχνης τείνει να εκφάσει το βαθύτερο νόημα τής ζωής μέσα από μία άτομικότητα. Ύπακούει στον ιδιαίτερο νόμο αυτής τής άτομικότητας γιατί δέν μπορεί να ζήσει χωρίς τη ζωή που του προσφέρει αυτή. Τό έργο του ποιητή είναι σάρκα από τη σάρκα του, αίμα από τό αίμα του. Δέν είναι μία άντικειμενική παράτηση των έξωτερικών συνθηκών, μία ξερή άντικειμενική παρα και έκθεση γεγονότων, όπως φαντάστηκαν τη λογοτεχνία οι Έλληνες ρεαλιστές. Είναι ένα πλεόνισμα έξωτερικών δυνάμεων που ξεσκί-ζει έναν άνθρωπο για να βγει στο φώς, και που βγαίνει ζυμωμένο με τό βαθύτερο είναι του, με τόν παλμό τής ύπαρξής του, με την άγνια τής ψυχής του, με τόν πόνο του, τόν πόνο του τοκετού. Τό έργο τέχνης, ξεχείλισμα έξωτερικής ζωής, είναι το πιο άτομικιστικό φαινόμενο. Άλλά όσο βαθύτερα είναι άτομικιστικό τόσο βαθύτερα βυθίζεται μέσ' στη ζωή, τόσο περισσότερο πλησιάζει τόν "Άνθρωπο.

Τι συμβολή προσφέρει ή ελληνική ήθογραφία σι μελέτη του Άνθρώπου; Τι συμβολή στην εξερεύνηση του μιστήρι κ της ζωής; Τι συγκινήσεις προσφέρει στή ψυχή μας; Τιποτα, απόλυτος τίποτα. Όταν μεταφέρουμε τή συζήτηση σ' αυτό τό επίπεδο τό συμπέρασμα είναι: μηδέν.

Αρκετά απ' αυτά τά βιβλία είναι άσφαλώς χαριτωμένα. Μπορούν νά μάς δώσουν μιá εύχαριστη βραδιά. Όταν όμως τελειώσουμε τή άνάγκασή τους τί έντύπωσή αφήνουν στή μνήμη μας; Μερικές έξωτερικές ζωγραφιές ελληνικών τοπίων και μερικές άμορφες σκιές, που προσπαθούν νά παραστήσουν ανθρώπινα όντα, περνούν βιαστικά στή φαντασία μας χωρίς νά σταθούν ούτε μιá στιγμή. Δέν είναι δυνατό νά συνδεθούν μέ τήν έσωτερική ζωή μας γιατί δέν έχουν άλλη θινή ούσία. Διαβάζουμε όλοι άφθονα νεοελληνικά βιβλία και πολλές φορές τά διαβάζουμε μέ εύχαριστησή, αλλά ξεχνούμε σχεδόν άμέσως τό περιεχόμενό τους. Είναι ζήτημα άν διατηρούμε τουλάχιστο τους τίτλους τους ενώ ένα οδοιματικό έργο μάς αφήνει μιá έντύπωσή που μένει μέσα μας για πάντα. Για τους Έλληνες ήθογράφους μπορούμε νά επαναλάβουμε μιá φράση του Γάλλου κριτικού Edmond Jaloux για τους Γάλλους ρεαλιστές: «Οι ρεαλιστές άπότυχαν τίς περισσότερες φορές στή μελέτη τους τής πιο ταπεινής πραγματικότητας γιατί τούς έλειψε ή ποιήση, κ' ή ποιήση είναι τό κλειδί του κόσμου και επομένως κάθε μεγάλης λογοτεχνίας». Και μπορούμε νά προσθέσουμε πώς όταν λείπει ή πνοή τής ποιήσης από ένα έργο μέ καλλιτεχνικές απαιτήσεις λείπει τό πάν.

* * *

Όπως τό νισα ήδη οι στενοί ρεαλιστές (κ' οι δικοί μας είναι οι πιο στενοί που μπορούν νά υπάρξουν), ύποταγμένοι όλοτετα στή όρατή πραγματικότητα, άρκούνται στο νά αντιγράφουν όσο μπορούν πιο πιστά τόν έξωτερικό κόσμο. Η μεγάλη συζήτηση τής «ελληνικής πραγματικότητας» άσφαλώς έχει επηρεάσει τούς ήθογράφους μας, που φερόντων έθνικό καθήκον νά κάνουν τοπικό χρώμα. Αδτό όμως τό τοπικό χρώμα, που δέν είναι παρά ζήτημα σκηνοθεσίας, γίνεται σ' αυτούς ό κυριώτερος σκοπός τής έργασίας τους και πολύ συχνά ό μόνος σκοπός. Πολλά ελληνικά βιβλία, που γράφθηκαν μέ μεγάλες

λογοτεχνικές απαιτήσεις, δέν είναι παρά μακέτες σκηνοθεσίας. Γυρεύουμε μέσα σ' αυτές τίς σκηνοθεσίες τό δράμα και αντικρίζουμε τό κενό. Είναι φυσικό πώς μιá τέτοια λογοτεχνία ένδιαφέρει στο έξωτερικό μονάχα τά Ίνστιτούτα νεοελληνικών σπουδών.

Μιá τέτοια αντίγραφική έργασία προτιθέται ανθρώπους χωρίς ξεχωριστή άτομικότητα, χωρίς πλεόνασμα δύναμειων. Πουθενά στην ελληνική ήθογραφία δέν αισθανόμαστε τόν παλμό τής άτομικότητας, τίς έσωτερικές δυνάμεις, που γυρεύουν τήν κοίτη τους γιά νά χυθούν στο φώς. Αδτά τά βιβλία δέν έχουν προσωπικό χαραχτήρα. Σέ κανένα δέ θα συναντήσετε κάτι που νά θυμίζει, έστω κι από μακριά, τόν παλμό τής μεγάλης άτομικότητας του Παλαμά που γεμίζει τό *Λοδεκάλωγο* ή τόν παλμό τής άτομικότητας του Δραγούμη που άντηχεί και στις πιο φτωχές σελίδες του και που κάνει τήν αξία των άκατάστατων βιβλίων του. Όταν διαβάζουμε τό *Λοδεκάλωγο* έχουμε άμέσως τήν έντύπωσή ότι αυτό τό βιβλίο μπορούσε νά γραφεί μονάχα από έναν άνθρωπο που λέγεται Κωστής Παλαμάς. Είναι τόσο βαθιά συνδεμένο μέ τήν ψυχή του ποιητή ώστε νά μην μπορούμε νά φανταστούμε ούτε τό *Λοδεκάλωγο* χωρίς τόν Παλαμά, ούτε τόν Παλαμά χωρίς τό *Λοδεκάλωγο*. Ένώ μιá ελληνική ήθογραφία είναι συνήθως τόσο *αντικειμενική*, δηλαδή στερείται σέ τέτοιο σημείο από τόν παλμό μιās άτομικότητας, ώστε σχεδόν τίποτα δέν τήν συνδέει μέ τόν άνθρωπο, που τυπώνει τό όνομά του στο ξύφυλλο. Δέν ήταν απαραίτητο γιά είναι αυτός. Μπορούσε νά είναι κι ό Πέτρος, ό Παύλος, ό Άλέκος.

Δέν έλειψε άπλάως ή ξεχωριστή άτομικότητα από τούς Έλληνες ήθογράφους. Τούς έλειψαν όλοτετα τά άνώτερα συναισθήματα, ή ανάγκη νά ύψωθούν άπάνω από τούς τριγυρινούς τους κι από τήν καθημερινή ρουτίνα και νά συλλάβουν μέσ' στήν ψυχή τους και μέσ' στο έργο τους ένα άνώτερο όραμα τής ζωής. Δέν μπορούσαν νά αισθανθούν ύψηλά. Δέ φαίνονται άλλωστε και νά τό επιδιώξουν. Τουναντίο, νομίζει κανείς ότι αγάπησαν μέ τήν καρδιά τους τή ρουτίνα και τή μετριότητα που ύπήρξαν τά μόνα άντικείμενα τής μελέτης τους. Είναι αξιοσημείωτο (κι αυτό νομίζω φανερώνει πάρα πολλά και πρέπει νά τονιστεί ιδιαίτερα) ότι στα έργα τους περιγράφουν μονάχα μικρούς ανθρώπους, ταπεινούς στην ψυχή, στο πνεύμα, στή ζωή, άθλιες ύπάρξεις χωρίς κανένα βάθος, καμμιá όμορφιά, καμμιá δύναμη. Δέν έχουν όρεξη, κ' ίσως δέν τολμούν νά γράψουν